

תשובות קצרות לשאלות גדולות

שי פרוגל

ישעיהו תדמור ועמיר פריימן (עורכים), **חינוך: שאלות האדם** (כרך א: בהגות, כרך ב: בהווה). תל אביב: מופ"ת, 2015

שמחתי מאוד לקבל לידי את הספר **חינוך: שאלות האדם**. זה כמה שנים שאני מלמד סמינריון לתואר ראשון בחינוך במכללת סמינר הקיבוצים שכותרתו "אדם בדמות עצמו", ונראה לי שמהותו משתקפת במשפט הפתיחה של התקציר שבגב הספר: "תמצית החינוך היא בעינינו העיסוק ב'שאלות האדם'". אף בעיניי, חינוך הוא בראש ובראשונה עיסוק בשאלות האדם, ולכן מטרת הסמינריון לחשוף את הסטודנטים לחינוך לשאלות אלה כדי לסייע להם לגבש השקפה ביחס לאדם, שתלווה אותם כמחנכים בעתיד.

אך התלהבותי פחתה עת התחלתי קורא בספר, ואולי האשם הוא בציפייה הגבוהה שעוררו בי שם הספר ותקציר העטיפה האחורית (הזוהה בשני כרכי הספר – מדוע?). אמנם מצאתי באסופת מאמרים זו גם מאמרים טובים מאוד, ואף אשתמש בהם בסמינריון שהזכרתי ובקורסים נוספים שאני מלמד בפילוסופיה של החינוך, אך לצדם יש מאמרים רבים מדי שנכתבו כמעין מניפסטים וללא דיון ביקורתי של ממש. נראה שאחת הסיבות לכך היא הפורמט המיוחד של המאמרים בספר, כמעין הכלאה בין מסה אישית למאמר אקדמי.

כל המאמרים הם מאמרים קצרים, שהמחויבות של כותביהם להגות שהם מתייחסים אליה ולספרות המשנית שמזינה אותם משתנה מכותב לכותב (יש לציין שגם המחויבות העריכתית לא תמיד אופטימלית – ציטוטים רבים מובאים ללא הפניות). מאמרים קצרים נוחים מאוד לקוראים, אך מכשילים רבים מהכותבים. הפורמט הקצר מוליך לא פעם להכללות גורפות ולא מבוססות, להזכרת שמות סתמית (name dropping), להיעדר טיעונים ולריבוי הצהרות. זאת חשתי בעיקר

בקריאת החלק הראשון של כרך א: "מבט מקיף". נראה שהכותבים הרשו לעצמם לכתוב מהגיגי לכם ולא דווקא באופן ביקורתי. יוצא דופן לטובה הוא המאמר "האדם שואל שאלות" של שמואל שקולניקוב, שאינו רק משרטט את המקום המרכזי של השאלה בדבר התפתחותם של חיים ראויים (מורשת סוקרטס, שלמרכה הפליאה אינו מוזכר כלל במאמר) אלא מדגיש את הפרדוקס ששוכן, גם לדעתי, בכל חינוך פילוסופי: "החינוך הוא מעשה המשפיע על החניך להשתחרר מהשפעה זו עצמה" (כרך א, עמ' 25). לעומת זאת, בולטת לרעה בחלק זה הבחירה לשבץ מכתב שכתב צבי ינאי "לידידי הקטנים". אינני בטוח שמה שטוב כמכתב לידידים קטנים מתאים לכרך שכותרתו "הגות".

אך ההמשך טוב בהרבה. בכל אחד מהחלקים הבאים בכרך הראשון ניתן למצוא כמה מאמרים מעניינים מאוד, שמציגים פרספקטיבות שונות על האדם ועל חינוך האדם. שני מאמרים לכדו את עיניי ואת מחשבתי בחלק השני, שכותרתו "קיומיות ומטפיזיות". תמי יגורי (גילוי נאות: ידידה אישית ומקצועית) מציגה בירור מושגי זהיר ומתפתח, עד כמה שמאמר כה קצר יכול להציג, כדי לשכנע בחשיבות של שאלת משמעות החיים לחינוך. היא טוענת ששאלה זו מחייבת תשובה בשני נתיבים: נתיב האינדיבידואליות ונתיב האחדות. הנתיב האינדיבידואלי חיוני לדעתה, מפני שרק הוא מאפשר קיום חופשי ואותנטי. נתיב האחדות חיוני, כי רק הוא מונע ניכור. אמנם המאמר הקצר משאיר פערים בולטים בדיון – למשל, אזכור המושג הבוריאני "אני-אתה" ללא הסבר ואף ללא הפניה לכובר. אך, בהנחה שההגבלה המערכתית למאמרים קצרים הוטלה מתוך התפיסה שתפקידם לגרות את המחשבה ולא להוכיח תזה מסוימת, פערים אלה נסלחים.

המאמר הבולט השני הוא המאמר "החיים הטובים" של לידיה אמיר, הלוקח אותנו, כפי שמציינת אמיר בתחילת המאמר, לשאלת היסוד של החוכמה העתיקה, הדתית והפילוסופית. אמיר מציעה לנו הצעה חינוכית-דידקטית חשובה במאמר: "אני חושבת שבשאלת החיים הטובים לא כדאי לעסוק בבדידות מחשבתית, משום ששאלה זו חושפת בעיה בסיסית כל כך במצב האנושי עד כי חכמת כל הזמנים נמצאת לך להגות בו" (שם, עמ' 110). היא מנסה להראות כיצד נכון להשתמש ב"חכמת כל הדורות" באופן מקבל אך ביקורתי. כמוכן, היא אינה יכולה לאפיין באופן מספק ומנומק את כל האידאלים שהיא מזכירה – מידיעה עצמית ועד האדם המגוחך והצוחק – אך בדומה למאמר של יגורי היא משאירה אותנו עם הרבה חומר למחשבה או הצעות ללמידה. נראה שרבים מאנשי החינוך יוכלו להסכים

עם מסקנת מאמרה ש"החיים הטובים דורשים צניעות ומשמעת עצמית" (שם, עמ' 121).

כותרתו של החלק השלישי היא "זהות ומוסריות". שלושה מאמרים בחלק זה מציעים פרספקטיבות מעניינות, ומסיבות שונות, על שאלת הזהות המוסרית. המאמר של יונתן כהן, "האחריות האנושית והמורה: בין מרטין בובר לעמנואל לוינס", מציע דיון מלומד, על אף הפורמט הקצר, בסוגיה החשובה של הדיאלוג החינוכי ומשמעותו האתית. הוא מעמיד בצורה מדויקת את היחס בין הזיקות "אני-לזו" ו"אני-אתה" במשנתו של בובר, ומדגיש שבעיני בובר, שתי הזיקות חיוניות לקיום הראוי של האדם. זה גם ההבדל החשוב שכהן מוצא בין משנה זו למשנתו של לוינס, ששולל כל זיקת "אני-לזו" בנימוק שמכיוון שההתייחסות באחרונה אל האחר היא כאל אובייקט ולא כאל סובייקט, יש בה סוג של אלימות. לפיכך תביעתו של לוינס מן המחנך קשה יותר, על פי כהן. אינני בטוח שאני מסכים עם מסקנה זו, אך אני בהחלט מקבל את מסקנת מאמרו, "שהן בובר הן לוינס הם בבחינת מורי דרך לכל אלו המבקשים להטות את החינוך מן הדרך האינסטרומנטלית שהשתלטה עליו בעת האחרונה אל עבר גישה הומניסטית" (שם, עמ' 154).

מאמרה של מירי רוזמרין (גילוי נאות: ידידה אישית ומקצועית), "להיות אישה להיות אדם: על היחסים בין שוויון לשוני", חשוב מבחינה אחרת. אמנם אף מאמר זה מציע דיון מלומד, אך איכותו החשובה היא יותר בבהירותו מאשר במלומדותו. רוזמרין מסבירה בלשון השווה לכל נפש את החשיבות של הפרספקטיבה הפמיניסטית ואת השינוי שחל בנקודת מבט זו מקריאה לשוויון בין שווים לקריאה לשוויון בין שונים. היא אף מציעה דרכים מעשיות להעלאת נקודת המבט הפמיניסטית בכיתה, לא רק לשם קידום הנשים, אלא גם לשם הבנת הערך העצמי של כל יחידה ויחיד. אף מסקנת מאמר זה חשובה, לדעתי, למחנכים כולם, וחורגת מנקודת המבט הפמיניסטית גרידא: "במקום לנתב ילדים לתחומים שבהם הם 'טובים', חשוב שנעודד אותם להעז להכיר עוד חלקים בעצמם, להתיידד עם כל מה שזר ומוזר בשבילם, להיפתח אל האפשרויות הלא-מוכרות בתוכם ובסביבתם" (שם, עמ' 167). סיום זה אף מחבר אותנו לאיכות החשובה והמיוחדת של המאמר האחרון שאבקש לציין בחלק זה: העזה. עמנואל קאנט, במאמרו הידוע "תשובה לשאלה: הנאורות מה?", טוען שתמצית הנאורות היא הצינוי "העז לחשוב". שמעון אזולאי, במאמרו "על התאבדות ושאלת ערך החיים", מעז, ועוד איך, לחשוב. הוא לוקח אותנו למסע אישי-פילוסופי שעם היותו חושפני אינו גולש לרגשות פתטית

אלא מקיים דיון פקוח עיניים ומחשבה. אזולאי מתעמת ומתמודד עם התאבדותה של מי שהוא מגדיר כשותפתו למסע החיים. המאמר איננו מגנה באופן סתמי את ההתאבדות ואינו נקלע לאפולוגטיקה אישית, אלא מציג איבוד עצמי לדעת כאחת האפשרויות הקיומיות של האדם. הוא מציע לראות זאת אף כבחירה רציונלית, אבל כזו הנעשית במסגרת מה שהוא מגדיר כ"חטא מטפיסי", מפני שהיא נוגדת לטענתו את מהותו של הפרט. שילובו של המושג הדתי "חטא" נראה לי מעט תמוה בדיון זה, אך ההסבר שמציע אזולאי למושג מעלה פרספקטיבה מעניינת על הקיום האנושי.

כותרתו של חלקו הרביעי של הכרך הראשון היא "חוויה". שני מאמרים בולטים בעיניי בחלק זה. הראשון הוא "כיצד נכון לאהוב? דיון על בסיס הפילוסופיה של קירקגור" של שרון קרישק (גילוי נאות: תלמידתי לשעבר). חשוב לי להתחיל את דיוני במאמר דווקא בהצהרה שאני חולק לחלוטין על מסקנת המאמר: "אפשר אפוא לסכם ולומר שחיי האמונה הם תנאי הכרחי למימוש מלא של אהבה: כלומר מי שנכשל באמונתו, גם אהבתו לא תוכל להיות שלמה" (שם, עמ' 192). אינני מקבל שזו פרשנות נכונה לפילוסופיה של קירקגור, ובעיקר חורה לי הנחרצות של הניסוח. עם זאת, המאמר בנוי היטב ובכוחו לאפשר היכרות ראשונית עם הגותו של קירקגור ולשמש גירוי ללימוד פילוסופיה מעניינת זו. יתר על כן, סוגיית האהבה שבה הוא עוסק היא בוודאי אחת משאלות האדם החשובות ומרכיב חשוב של הפילוסופיה, שהיא אהבת החוכמה. קירקגור יכול להיתפס, מבחינה זו, כמי שאיבד את האהובה מתוך כך שניתק בין חוכמה לאהבה.

המאמר השני שבולט בחלק זה הוא המאמר החושפני של ישעיהו תדמור, אחד משני עורכי האסופה, שמשתף אותנו במחשבותיו ובתחושותיו במאבקו עם מחלת הסרטן. קשה לקרוא את הדברים אך קשה עוד יותר שלא להעריך את חשיבותם. המחלה מחזירה את הפילוסוף לגוף ומעמתת אותו עם יסוד קיומי שנעלם מרבים מהדיונים הפילוסופיים על שאלת האדם. תדמור אף מציע לראות באנשים החולים "פלח חברתי מודרן", שגופו מעמיד אותו במבחני סבל נוראים שמביאים לכדי פרספקטיבה שונה על הקיום האנושי: לא עוד המבט הפילוסופי מהרוח לגוף, אלא מבט מהגוף לרוח. תדמור מתאר כיצד מבט זה משנה כמעט כל היבט בהווייתו ובהתייחסותו לסביבתו, וכפילוסוף חש שיש ערך ביקורתי בשיתוף אחרים במבט מפרספקטיבה ייחודית זו. עוצמתם של הדברים חזקה כל כך, עד שנדמה שיש לקרוא את כל המאמרים בכרך זה מחדש, והפעם מפרספקטיבה זו.

הכרך השני של האסופה נושא את הכותרת "הוויה". מושג ההוויה הוא מושג מרכזי בחשיבה הפילוסופית לדורותיה, אך דווקא בשל כך הכותרת עשויה להטעות את מי שמגיע מתחום הפילוסופיה. אין מדובר בניתוחים פילוסופיים של ההוויה, ובכלל זה הוויית האדם, אלא במאמרים שבאים מתוך העשייה החינוכית, ובשל כך מאוגדים תחת כותרת שמבדילה אותם מהכרך הראשון, שכותרתו "הגות". בפתח כרך זה כותבים עורכי האסופה, שהחליטו על הוצאת שני כרכים משום שהצטברו אצלם מאמרים טובים רבים. אני חולק על קביעה זו. אם בכרך הראשון חלק ניכר מהמאמרים לא היו ביקורתיים דיים, בחלק זה מאמרים רבים מדי אינם מחדשים, וגם גולשים לטון דידקטי שאמנם מטיף לחשיבה ביקורתית, אך הוא עצמו אינו ביקורתי דיו. עם זאת, גם בכרך זה ניתן למצוא מאמרים מאירי עיניים ומעוררי מחשבה, שמלמדים כיצד אנשי חינוך יכולים ליזום מהלכים חינוכיים שמחשבה רבה מאחוריהם. בחרתי, כמו בהתייחסות לכרך הראשון, להתמקד במאמרים שבולטים לדעתי לטובה.

הראשון שבהם הוא מאמר של דליה פדילה, "חינוך לזהות אישית במרחבים של שפה זרה: דילמות ותקוות בחינוך הערבי בישראל". יפה לראות כיצד מורה לאנגלית, בזכות חשיבה מקורית, יוזמה ונחישות, עושה מעשה חברתי רב-משמעות, שעשוי לתרום לחברה הרבה יותר מעשרות מיזמים שמצהירים על עצמם כאקטיביסטיים חברתיים אך בפועל משנים מעט. הרעיון הוא פשוט לכאורה, ועם זאת מעורר מחלוקת, והוא לראות את לימוד האנגלית כדרך המלך להתפתחות אישית ושינוי חברתי. פדילה הקימה בית ספר ושמו קיורסקול, והיא מגדירה אותו כ"בית ספר לאנגלית ופיתוח הון אנושי". פדילה ערה לבעיה התרבותית של המרת שפת הלימוד משפת האם של התלמידים (ערבית) לשפה האנגלית, אך מנסחת היטב את הנימוק שהביא לבחירתה ולמעשה שלה: "הריחוק של האנגלית מהמורכבות השפתית והקיומית שמאפיינת את השפה הערבית המדוברת והכתובה של המיעוט הערבי בישראל מאפשר שימוש באנגלית כמקור חלופי ניטרלי: נטול סיבוכי מיעוט, היסטוריה ותרבות, בייחוד כשמדובר בחינוך לעיצוב תפיסת 'אני' חיובי" (כרך ב, עמ' 61). אפשר כמובן להתווכח על בחירה זו, אך אין ספק שהעמדה מנוסחת בצורה בהירה ומנומקת. עמדתה המפוכחת של פדילה באה לידי ביטוי גם בכתיבתה, שאינה מסתירה את הקשיים והספקות שמלווים אותה בפעילות החינוכית.

מאמר נוסף הראוי לציון הוא "שרירים מוסריים": תרומת החינוך הגופני

להתפתחות החברתית, לאופי האדם, לחינוך לערכים ולאוסר" של רוני לידור ויצחק רם. כותרתו עשויה להטעות ולחשוב שהכותבים, כמו כותבים רבים של מאמרים בחינוך, למרבה הצער, מבטיחים לנו גן של שושנים אם רק נעסוק בחינוך גופני, אך לא כך הוא. איכותו של המאמר היא בכחינה הביקורתית והספקנית של היבטים שונים של התפתחות, שעשויים לצמוח מעיסוק בחינוך גופני. המאמר מפנה למרכיב חשוב בחינוך, המלווה את התלמידים במשך כל שנותיהם בבתי הספר, ולמרות זאת נתפס כמרכיב שולי אם לא מיותר בחיי בית הספר (איזה שיעור קל יותר לבטל משיעור בחינוך גופני?). לידור ורם מלמדים עד כמה החינוך הגופני חיוני להתפתחות היחיד והחברה, אך מבלי להאדירו ולהפכו לחזות הכול. אם מאמר זה יביא להתייחסות מודעת ורצינית יותר של מנהלי בתי ספר לחשיבות החינוך הגופני, דיינו.

"שאלות האדם והוראת המקרא, ישראל תשע"ד" של יעל אברהמי ורויטל בת-עמי צחור הוא מאמר שבו לשותפות בכתיבה יש חשיבות מיוחדת. אברהמי תורמת את ניסיון ההוראה שלה מגן הילדים, מבית הספר היסודי ומהמכללה, ובת-עמי צחור – את ניסיון ההוראה שלה מבית הספר העל-יסודי. המאמר מתחיל בשאלה יפה, שיש מי שיראו בה אף שאלה פרובוקטיבית: "למה ללמד תנ"ך בישראל החילונית של המאה ה-21?" (שם, עמ' 141). אינני משוכנע שתשובותיהן יספקו את מי ששואל ברצינות שאלה זו, אך הצעתן ללמד את התנ"ך כספר של שאלות ולא כספר של תשובות מעניינת ומומחשת היטב בדוגמאות שהן מביאות מניסיוןן. המחשות אלה מוליכות למסקנתן, המנוסחת בצורה יפה בסיום המאמר: "התנ"ך כמוהו כגזע עץ זית: ככל שימיו רבים יותר, כך רבים פיתוליו, סודותיו והאפשרויות הטמונות בו. כגזע עץ זית הוא מתחדש גם כאשר נדמה שכבר עבר זמנו. בעולם של שינויים מהירים נראה שדווקא הספר עתיק-היומין יכול להפוך למעייין לא אכזב לרוח האנושית ולשאלותיה" (שם, עמ' 149).

המאמר האחרון שחשוב לי להפנות אליו בכרך זה הוא "אותנטיות חינוכית" של דובי ברק, הפותח דיון חשוב במהות החינוך בצורה בהירה וביקורתית. ברק תוהה מדוע ההתמודדות עם שאלות קיומיות נדחקה לקרן זוית במערכת החינוך עד שמוקדש לה "במקרה הטוב, שיעור בשבוע, הקרוי שיעור חינוך, וגם הוא אינו עוסק בנושא המדובר, משום שאין ביכולתו להתמודד עמו" (שם, עמ' 172). הכותב מדבר מהשטח, וזהו יתרון עצום במאמרים על חינוך, אך הוא עושה זאת כאדם חושב ולא כמדווח גרידא, כפי שקורה ברבים מהמאמרים מהשטח. הוא מספר על דרכיו

לשנות, יחד עם אחרים, מציאות חינוכית זו של היעדר עיסוק בקיומי, ומקפיד לתאר זאת בדרך צנועה, שפותחת פתח נרחב לדברי התלמידים ושותפיו לדרך ולהתלבטויותיו. תיאורים אלה מהשטח תומכים היטב במסקנת המאמר: "אחד מתפקידיו החשובים של החינוך הוא ליצור באופן מלאכותי 'משבר מבוקר' שבו עולים נושאים קיומיים הן ברמה המושגית של זהות ובחירה והן ברמה הרגשית של קונפליקטים ומצבי אבדן" (שם, עמ' 179). מסקנה זו יכולה לשמש, לדעתי, כמסקנת האסופה כולה, מכיוון שהיא מדגישה את האחריות הכבדה המוטלת על המחנכים, שלא פעם מתעלמים ממנה או מתכחשים לה על ידי הפניית תשומת הלב שלהם למספר יחידות הלימוד של התלמידים במתמטיקה או באנגלית.

כפי שציינתי במהלך סקירתי, התמקדתי רק במאמרים שלכדו את מחשבתי והנתפסים בעיניי ככאלה שכדאי להמליץ על קריאתם. יקראו הקוראים גם את המאמרים האחרים ויתרשמו בעצמם. סקירתי מלמדת שבאסופה זו על שני כרכיה יש מספר לא קטן של מאמרים מעניינים ומעוררי מחשבה, המציעים פרספקטיבות שונות על המעשה החינוכי ועל יכולתו לתרום להתמודדות של מורים ותלמידים עם "שאלות האדם". אמנם, כפי שציינתי לא פעם, הפורמט הקצר אינו מאפשר אף למאמרים הטובים בקובץ להציע פיתוח מספק של רעיונותיהם, אך דווקא פורמט זה מאפשר קריאה בהירה וממוקדת, שיכולה לשמש כנקודת מוצא לדיון בכיתה או לתחילתו של מחקר מפותח יותר באחד הנושאים. לי כבר ברור שאחדים מהמאמרים בכרך ישמשו אותי בקורסים שאני מלמד. עם זאת, נראה שצמצום של האסופה היה הופך אותה לאיכותית יותר, שכן רעיונות רבים חוזרים שוב ושוב במאמרים שונים. נראה שהחופש שניתן לכותבים אפשר גם למי שאינם אמונים על כתיבה אקדמית להשמיע קול חשוב בדיון החינוכי, אך גרם לאחדים להיגרר לאמירות נחרצות ודוגמטיות או לשירי הלל לפועלם-שלהם.